

164884/Г

СИМА М. БИРКОВИЋ

РАБОТНИЦИ, ВОЈНИЦИ, ДУХОВНИЦИ

Друштва средњовековног Балкана

Приредио
ВЛАСТИМИР БОКИЋ

EQUILIBRIUM
Београд
1997

М/бр 422/88

ДУАЛИСТИЧКА ХЕТЕРОДОКСИЈА У УЛОЗИ ЗЕМАЉСКЕ ЦРКВЕ: БОСАНСКА ЦРКВА

На веома значајном балканском крилу велике средњовековне јереси Босна заузима посебно место. Од колевке и жаришта у Бугарској и Македонији Босна је не само просторно одвојена него се и њена епизода у општој историји јеретичких покрета одваја битно различитим околностима и друшћијом општом ситуацијом. Њена звезда је била у успону када је богумилство у Бугарској и Византији било на заласку из разлога који су недокучиви. У сваком случају, оне мрвице информација о богумилима XIV и XV века не могу се упоредити са претећом снагом јеретика из времена Козме Презвитера или цара Алексија Комнина. Тешко да је однос јеретика из Босне према богумилству био битно другачији од односа француских катара или италијанских патарена. Они су били плод мисионарског семена које је пало на повољно тле. Дуалистичко учење је доспело у Босну у време кад се верски и црквени живот променио и наставио да се мења, тако да се оно у структури и односима са окружењем морало прилагођавати условима касног средњег века које источни дуалисти нису доживели. Особеност босанских дуалиста је и у томе што су надживели дуалисте у Италији и Француској, што су могли пуна два столећа не само да опстају као трпљена секта него и да буду владајућа црква.¹

¹ Монографија великог хрватског историчара Франје Рачког, *Bogomili i pataveni*, Rad JAZU 7—10(1869—1870), прештампана у: *Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost. Bogomili i pataveni*, Посебна издања СКА 87, Београд 1931, која уз историјски приказ црквеног развоја Босне даје и систематски преглед доктрине и култа босанских патарена, представља и данас основно дело и полазну тачку сваког истраживања. Резултати Рачког нису оспоравани у науци све до двадесетих година овога века, кад се започело с покушајима доказивања да босанска црква није била јеретичка. Створен је »проблем босанске цркве«, који није престајао да привлачи пажњу истраживача. Основна концепција Рачког остала је неуздрана, али су знања о црквеним приликама у Босни, обогаћена низом нових појединости, постала темељнија и свестрашња. Оријентацију у доста обимној литератури олакшавају прегледи истраживања, прикази историјата проблема и библиографски подаци у појединим расправама.

На ф...мир
које познаје.
снаге: правове,
ској бискупшији,
крајем XII а ух
бискупшије (*ecclē*
јавља у пописим
под сплитском
дубровачким на
босанских биску
бу налбискупа
бровчани нагла
хумљем, Травун
Воспа). Такво и
судбина »Крште
рогенит, у којој
је Византија ср
фалној Охридск
дапње Србије
било западније
западне епископ
цијом приморск
лећу. Босна је,
Србије, онога к
је босанска бис

Више пута су
периода: Ј. Шидак,
JAZU 259 (1937) 37
тури, те су од неог
skoje i bogumilstvu, Za
Problem »Crkve bosan
јући радове за ову
издања, па ћемо ши
је интерес остао ог

Бележимо овд
целини: D. Mandić, *U*
Sarajevo 1963; S. Čirk
ente Cristiano nella st
575; Исти, *Историја*
in the Middle Ages. Pr
of the Bosnian Church
York—London 1975;
Publications de la Sor
Bogomil to Hus, Oxid
посебну књигу); Д.

Библиографи
77) 12—19, посвећен

² Историју б
turskog gospodstva. Dv
(s.l.) 1901, 57—142.
ишја, Осамето годи

На формирање таквих веома особених прилика у Босни које познајемо из извора XIII—XV века утицале су одлучујуће снаге: правоверна хришћанска црквена организација оличена у босанској бискупији, и дуалистичка јерес која се у земљи почела ширити крајем XII а ухватила је корена у XIII веку. Рана историја босанске бискупије (*ecclesia Bosnensis*) тамна је и нејасна. Под тим именом се јавља у пописима епископија од XI века и у почетку је, вероватно, била под сплитском надбискупском столицом. У XII веку је сигурно под дубровачким надбискупима. Сачувана су сведочанства о посвећивању босанских бискупа у Дубровнику. У споровима око јурисдикције између надбискупа у Дубровнику и надбискупа у Бару нарочито су Дубровчани наглашавали право јурисдикције над три државе (*regna*): Захумљем, Травунијом и Србијом, која је Босна (*regnum Servillie, quod est Bosna*). Такво идентификовање постаје разумљиво ако се има у виду судбина »Крштене Србије«, о којој говори цар Константин VII Порфирогенит, у којој је као један део била и област Босна. После 1018, када је Византија срушила Самуилово царство и кад је Василије II аутокефалној Охридској архиепископији потчинио освојене области, део некадашње Србије дошао је под јурисдикцију Охрида, док је оно што је било западније од епископија у Сирмију, Расу и Призрену (крајње западне епископије у Охридској архиепископији) остало под јурисдикцијом приморских црквених средишта која се гложе око земаља у залеђу. Босна је, дакле, продужила традиције западног дела некадашње Србије, онога који је остао изван византијске власти.² Нема сумње да је босанска бискупија припадала кругу цркава са богослужењем на

Више пута су давани прегледи историје истраживања и литературе из појединих периода: Ј. Шидак, *Problem »bosanske crkve« u najoj istoriografiji od Petranovića do Glušača*, Rad JAZU 259 (1937) 37—181. Покојни професор Шидак је био хроничар збивања у литератури, те су од неосељивог значаја његови сабрани радови: Ј. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975, која има пробрану библиографију и преглед истраживања: *Problem »Crkve bosanske« u ratnoj istoriografiji* (стр. 297—375). Проф. Шидак је приређујући радове за ову књигу уносио белешке о литератури која се појавила после првог издања, па ћемо цитирати у загради податке о чланку у *Studijama*. Штета је само што му је интерес остао ограничен на уски круг питања, она која је расправљао у младости.

Бележимо овде само радове који су босанску црквену проблематику третирали у целини: D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstijana*, Chicago 1962; A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963; S. Ćirković, *Die bosnische Kirche*, Atti del Convegno internazionale sul tema: L'Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Quaderno 62(1964) 547—575; Исти, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974; J. V. A. Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York—London 1975; F. Šanjek, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare XIIe—XVe siècles*, Publications de la Sorbonne 20, Paris 1976; M. Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus*, Oxford 1977 (друго издање из 1992. не укључује Балкан, резервисан за посебну књигу); Д. Драгојловић, *Крстијани и јеретичка црква босанска*, Београд 1987.

Библиографију радова проф. Ј. Шидака (*1986) даје *Историјски зборник* 29—30 (1976—77) 12—19, посвећен његовој седамдесетпетогодишњици живота.

² Историју босанске бискупије темељно је изучавао А. Hoffer, *Bosanska biskupija do turskog gospodstva. Dva odlomka iz povećeg rada o Kršćanskoj crkvi u Bosni*, Spomen-knjiga iz Bosne (s.l.) 1901, 57—142. О политичкој позадини промена уп. и С. Ђирковић, *Босна и Византија*, Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189—1989, Сарајево 1989, 23—35.

словенском језику, па је сасвим природно да је са рукописима и литургијским књигама прихватала обрасце карактеристичне за источни обред.

Непознато остаје колико је она црква ухватила корена и колико је њена организација прекрила тада још врло примитивну земљу без градова, развијене привреде и живљег промета. Не зна се ни где је било седиште босанских бискупа. Местимично су у ово доба подизане црквене грађевине, од којих је једна од последњих била она коју је подигао бан Кулин (1180—1204) и од које се сачувао занимљив и доста нејасан натпис на каменој плочи.³

За време овога босанског владара појављују се прве вести о појави дуалистичке јереси у Босни. Бан Кулин је 1199. оптуживан да пружа уточиште и заштиту јеретичима који су се у његову земљу склонили из далматинских градова, где су их почели прогонити црквене власти. С друге стране је познато да је у најближем суседству оснивач нове династије осамостаљене и увећане српске државе Стефан Немања (1168—1196) сурово прогонио богумиле, тако да није искључена и једна јеретичка струја са Истока.⁴ Римска курија, у ово доба већ свесна опасности и ангажована у борби против западних јеретика, обратила је одмах пажњу на новооткривено јеретичко легло и тражила од угарског краља Емерика, коме је босански бан био вазал, да енергично рашчисти ситуацију.

Бан Кулин је, међутим, био уверен да су његови људи правоверни и да желе да непоколебиво поштују учење римске цркве. Био је спреман да неке од сумњивих упути у Рим и да се тамо испита њихово веровање и владање, па да се «учврсте у добру ако су у праву, или исправе од зла, ако су у заблуди.» У његово име је 1202. доиста пошла у Рим једна делегација, али је зашист смирен тек 1203. деловањем папског легата Казамарија (*Johannes de Casamaris*) у Босни.⁵

Папски легат је у пролеће те године заједно са једним дубровачким архиђаконом у присуству владара бана Кулина одржао састанак са »*priores illorum hominum qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati /sumus/ in territorio Bosne*« и добио од њих одрицање од шизме, признање да је римска црква глава читавог хришћанства и обећање да ће се придржавати извесних норми у обредима и начину живота.⁶

Сачувани докуменат о овим обећањима представља један од најпроблематичнијих докумената босанске црквене историје. Основно је у

³ Уп. И. Николајевић — Стојковић, *Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине*, Зборник радова Византолошког института 5(1958) 111—123. О Кулиновом натпису: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 35, где је и старија литература.

⁴ Опис прогона даје Стефан Прововенчани: *Житије светиој Симеона*, ед. В. Боровић, Светосавски зборник II. Извори, Београд 1938, 28—30.

⁵ А. Theiner, *Vetera monumenta Slavonum meridionalium historiam illustrantia I*. Roma 1863, 6, 12—13, 15. Факсимиле најранијих докумената дају Д. Мандић и Ф. Шањек у књигама цит. у нап.1.

⁶ Т. Sinićklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, 24—25.

ствари пита
занемарене
јеретици, чл
Задовољава
говора. Пап
тицала »қ
Christiani, та
у истом пра
равно, из ова
дотле посту
из 1203. има
легат имао п
вача не спор
се изричито
Значајно је и
conjugatum, п
tantur«, и, још
оницама и ру
же речено, не
вим актуелно

Осим тог
ном тону не
које ту чињен
и жељи да ми
чврстим темел
можемо закљ
право језгро
задржала се н
монаха, до ко
нарavno, не з
јеретичким ст
нашке среди
нам даје извес

⁷ А. Theiner

⁸ Дуалистичка
је доказивао Д. К
(1949) 127—144; с
је, опет заобилазе
цала само оне еле
коју су већ раније
су најозбиљнији с

⁹ D. Knieva

¹⁰ »*Christiani*
ish vpl alium heret
разлика између је
од прогона у Далм
као чистих јеретик
последње за разум
лизму у Босни нап

ствари питање ко су *Christiani* из поменутих изјава: припадници једне занемарене редовничке бискупије, монаси реда светог Василија или јеретици, чланови једне већ организоване дуалистичке босанске цркве? Задовољавамо се да поменемо само три најозбиљнија предложена одговора. Папски легат је сâм следеће године писао да се његова мисија тицала »quondam patarinorum in Bosnia«. Називање општим називом *Christiani*, тако карактеристично за источне и западне дуалисте, упућује у истом правцу, као и највећи део конкретних обећања, уколико, наравно, из оваквог нормативног акта смемо инверзијом закључити да су докле поступали супротно. Не може се, међутим, преглутити да у акту из 1203. има и елемената који показују да је тешко могуће да је папски легат имао посла са заједницом катарских »perfecti«. Нико од истраживача не спори да изјава из 1203. говори о монашкој средини. *Christiani* се изричито називају »fratres« и текст их супротставља »aliis secularibus«. Значајно је и обећање: »neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam conjugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur«, и, још више, да ће жене бити одвојене од мушкараца у спаваоницама и ручаоницама и да се неће састајати насамо, што све, најблаже речено, не одговара једној катарској заједници али може бити сасвим актуелно у тзв. двоструким манастирима.⁸

Осим тога, акт у целини и читав поступак легата по своме основном топу не одговарају једном обрачуњу са јеретикима. Објашњење које ту чињеницу приписује дипломатској вештини легата Казамерија и жељи да мирно и безболно преобрати јеретике, не почива на довољно чврстим темељима.⁹ Држећи се само онога што нам докуменат пружа, можемо закључити да је мисија папског легата у Босни мимоишла право језгро дуалистичке јереси, уколико га је у ово време било, и задржала се на једној монашкој заједници, веома вероватно источних монаха, до које није допро ни дашак великих црквених реформи. То, наравно, не значи да босански монаси нису били захваћени извесним јеретичким струјањима; познато је колико су управо занемарене монашке средине подложне хетеродоксним утицајима. Сам докуменат нам даје изванредан наговештај о начину на који се то дешавало.¹⁰

⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta* I, 19.

⁸ Дуалистички карактер именованих »christiani« документа из 1203. образложено је доказивао D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad IAZU 270 (1949) 127—144; све тешкоће, ипак, није отклонио. M. Miletić, *I »krstjani«* 49—66, 179—180, је, опет заобилазећи конкретна обећања »крстјана« која одају дуалистички утицај, истичала само оне елементе у изјави који показују да је реч о монасима василијанцима. Тези коју су већ раније други заступали, она је додала извесне нове аргументе, међу којима су најозбиљнији они о вези с извесним обећањима у акту и Регулама св. Василија.

⁹ D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 129.

¹⁰ »Christiani« се, између осталог, обавезују: *Nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus*. У документу се прави, дакле, разлика између јеретика и босанских монаха у чију средину су се појединци склањали од прогона у Далмацији. Искључиво везивање »christiani« из 1203, било као монаха било као чистих јеретика, за цркву босанску, познату из доцнијих извора, имало је врло тешке последице за разумевање босанске црквене историје. Противници схватања Рачког о дуализму у Босни налазили су ту јако ујорните за тезу о монашком карактеру доцније бо-

словенском језику, па је сасвим природно да је са рукописима и литургијским књигама прихватала обрасце карактеристичне за источни обред.

Непознато остаје колико је ова црква ухватила корена и колико је њена организација прекрила тада још врло примитивну земљу без градова, развијене привреде и живљег промета. Не зна се ни где је било седиште босанских бискупа. Местимично су у ово доба подизане црквене грађевине, од којих је једна од последњих била она коју је подигао бан Кулин (1180—1204) и од које се сачувао занимљив и доста нејасан натпис на каменој плочи.³

За време овога босанског владара појављују се прве вести о појани дуалистичке јереси у Босни. Бан Кулин је 1199. оптуживан да пружа уточиште и заштити јеретцима који су се у његову земљу склонили из далматинских градова, где су их почеле прогонити црквене власти. С друге стране је познато да је у најближем суседству оснивач нове династије осамостаљене и увећане српске државе Стефан Немања (1168—1196) сурово прогонио богумиле, тако да није искључена и једна јеретичка струја са Истока.⁴ Римска курија, у ово доба већ свесна опасности и ангажована у борби против западних јеретика, обратила је одмах пажњу на новооткривено јеретичко легло и тражила од угарског краља Емерика, коме је босански бан био вазал, да енергично рашчисти ситуацију.

Бан Кулин је, међутим, био уверен да су његови људи правоверни и да желе да непоколебиво поштују учење римске цркве. Био је спреман да неке од сумњивих упути у Рим и да се тамо испита њихово веровање и владање, па да се »учврсте у добру ако су у праву, или исправе од зла, ако су у заблуди.« У његово име је 1202. доиста пошла у Рим једна делегација, али је заплет смирен тек 1203. деловањем папског легата Казамарија (*Johannes de Casamaris*) у Босни.⁵

Папски легат је у пролеће те године заједно са једним дубровачким архиђаконом у присуству владара бана Кулина одржао састанак са »prieores illorum hominum qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati /sumus/ in territorio Bosne« и добио од њих одрицање од шизме, признање да је римска црква глава читавог хришћанства и обећање да ће се придржавати извесних норми у обредима и начину живота.⁶

Сачувани докуменат о овим обећањима представља један од најпроблематичнијих докумената босанске црквене историје. Основно је у

³ Уп. И. Николајевић — Стојковић, *Скулптура средњовековних цркава Босне и Херцеговине*, Зборник радова Византолошког института 5(1958) 111—123. О Кулиновом натпису: Г. Томовић, *Морфологија ћириличких написана на Балкану*, Београд 1974, 35, где је и старија литература.

⁴ Опис прогона даје Стефан Првовенчани: *Житије светих Симеона*, ед. В. Боровић, Светосавски зборник II. Извори, Београд 1938, 28—30.

⁵ А. Theiner, *Vetera monumenta Slavonum meridionalium historiam illustrantia I*. Roma 1863, 6, 12—13, 15. Факсимиле најранијих докумената дају Д. Мандић и Ф. Шањек у књигама цит. у пап. I.

⁶ Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, Zagreb 1905, 24—25.

ствари питање занемарне ред јеретици, чланов Задовољавамо с говора. Папски тидала »quonda Christiani, тако ка у истом правцу, равно, из овакво догле поступали из 1203. има и е легат имао посл вача не спори да се изричито наз Значајно је и об conjugatam, nisi tantum«, и, још ва оницама и ручас же речено, не од вим актуелно у

Осим тога, ном тону не од које ту чињениц и жељи да мирн чврстим темељим можемо закључи право језгро дуа задржала се на монахи, до које наравно, не знач јеретичким струјашке средине нам даје извешта

⁷ А. Theiner, I.

⁸ Дуалистички је доказивао D. Knievald (1949) 127—144; све је, опет заобилазећи, пала само оне елемент коју су већ раније др су најозбиљнији они

⁹ D. Knievald,

¹⁰ »Christiani« cum vel alium hereticum разлика између јерет од прогона у Далмаци као чистих јеретика, последнице за разумевање лизму у Босни налази

ствари питање ко су *Christiani* из поменутог изјаве: припадници једне занемарене редовничке бискупије, монаси реда светог Василија или јеретици, чланови једне већ организоване дуалистичке босанске цркве? Задовољавамо се да поменемо само три најозбиљнија предложена одговора. Папски легат је сâм следеће године писао да се његова мисија тичала »quondam patarinorum in Bosna«. ⁷ Називање општим називом *Christiani*, тако карактеристично за источне и западне дуалисте, упућује у истом правцу, као и највећи део конкретних обећања, уколико, наравно, из оваквог нормативног акта смемо инверзијом закључити да су догле поступали супротно. Не може се, међутим, прешутати да у акту из 1203. има и елемената који показују да је тешко могуће да је папски легат имао посла са заједницом катарских »perfecti«. Нико од истраживача не спори да изјава из 1203. говори о монашкој средини. *Christiani* се изричито називају »fratres« и текст их супротставља »aliis secularibus«. Значајно је и обећање: »neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam conjugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur«, и, још више, да ће жене бити одвојене од мупкараца у спаваоницама и ручаоницама и да се неће састајати насамом, што све, најблаже речено, не одговара једној катарској заједници али може бити сасвим актуелно у тзв. двоструким манастирима. ⁸

Осим тога, акт у целини и читав поступак легата по своме основном тону не одговарају једном обрачуна са јеретикима. Објашњење које ту чињеницу приписује дипломатској вештини легата Казамерија и жељи да мирно и безболно преобрати јеретике, не почива на довољно чврстим темељима. ⁹ Држећи се само онога што нам документ пружа, можемо закључити да је мисија папског легата у Босни мимоишла право језгро дуалистичке јереси, уколико га је у ово време било, и задржала се на једној монашкој заједници, веома вероватно источних монаха, до које није дошло ни дашак великих црквених реформи. То, наравно, не значи да босански монаси нису били захваћени извесним јеретичким струјањима; познато је колико су управо занемарене монашке средине подложне хетеродоксним утицајима. Сам документ нам даје изванредан наговештај о начину на који се то дешавало. ¹⁰

⁷ A. Theiner, *Vetera monumenta* I, 19.

⁸ Дуалистички карактер именованих »christiani« документа из 1203. образложено је доказивао D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270 (1949) 127—144; све тешкоће, ипак, није отклонио. M. Miletić, *I »krstjani«* 49—66, 179—180, је, ипак заобилазећи конкретна обећања »крстјана« која одају дуалистички утицај, истицала само оне елементе у изјави који показују да је реч о монасима василијанцима. Тези коју су већ раније други заступали, она је додала извесне нове аргументе, међу којима су најозбиљнији они о вези с извесним обећањима у акту и Регулама св. Василија.

⁹ D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 129.

¹⁰ »Christiani« се, између осталог, обавезују: Nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. У документу се прави, дакле, разлика између јеретика и босанских монаха у чију средину су се појединци склањали од прогона у Далмацији. Искључиво везивање »christiani« из 1203. било као монаха било као чистих јеретика, за цркву босанску, познату из доцнијих извора, имало је врло тешке последице за разумевање босанске црквене историје. Противници схватања Рачког о дуализму у Босни налазили су ту јако упориште за тезу о монашком карактеру доцније бо-

Било би свакако веома занимљиво знати у којој мери су босански монаси били захваћени дуализмом, али најважније је, ипак, да њиховом абјурацијом општа прквена ситуација у Босни није ни мало измењена: стварни и свакако упорнији јеретици у земљи или суседству, одакле су придлазили, нису искорењени, нити је католичка Босанска бискупија оспособљена за пружање озбиљнијег отпора. Због тога није нимало чудно што се после испуне две деценије поново чују оптужбе да се у Босни примају и штите јеретици који отворено проповедају своје нгетно учење.

Други папски легат *Acontius* је 1221. већ добио налог да се против јеретика послужи снагом световних и црквених власти из Угарске. Трепутак, међутим, није био погодан, јер је у Угарској управо беснео сукоб краља и племства, решен Златном булом 1222.¹¹ Идеја крсташког рата, опробана већ на Западу и сада први пут истакнута у борби против јеретика у Босни, прихваћена је у Угарској. Краљ је, чак, читаву Босну уступио калочком надбискупу са задатком да у њој истреби јерес, а овај је за новац унајмљивао племиће за крсташку војску.¹² Догађаји нам, на жалост, нису познати, јер су извори за босанску историју овога времена толико оскудни да се не зна чак ни ко је владао Босном.

У сваком случају ове акције су припремиле услове за велико обрачунавање за време понтификата Гргура IX и Ипођентија IV, чији је исход одредио даљи црквени развој Босне. У време када је борба против јереси на Западу дошла до кулминације, папска столица је непосредно у своје руке узела и бригу око искорењивања јеретика у Босни. Више се не мисли на убеђивање и мирно преобраћање и поред крсташких похода у борбу се уводе нова и ефикасна средства: ред доминиканаца и инквизиција. У исто време су предузете озбиљне мере да се рефор-

санске пркве, док су браниоци тезе Рачког били присиљени да се добијају разним проблематичним тумачењима и да постанак босанске цркве померају за неколико деценија уназад. Једино је име «крстјани» заједничко учесницима састанка на Билином Пољу 1203. и патрирхима XIV и XV века. Да је «christiani» омиљени назив примењиван на себе саме од дуалистичких јеретика не треба уопште доказивати, али је тај назив још у XII веку служио за обележавање монаха. Сусрет два значења тога термина у исто време на босанском тлу није нарочито невероватан.

Нема никакве сумње да су људи из изјаве из 1203. монаси осумњичени због јереси, исто тако нема сумње да су се у то доба јеретици склањали у Босну.

У својим раним радовима (1963, 1964) тврдио сам да нема континуитета између монашке заједнице из 1203. и данашње цркве босанске. Био сам касније присиљен да ово тврђење напустим као погрешно, јер се у запису из Баталовог јеванђеља, за који се мисли да садржи попис босанских дједова, налазе имена: 13. Драгич, 14. Дубин, 15. Дражета, која одговарају именима: Dragice, Lubin, Drageta у актима о битинопољској абјурацији. Опширнију анализу и покушај да се списак из Баталовог јеванђеља искористи за «унутрашњу» историју босанске цркве дајем у: *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine. I. Društvo i privreda srednjovekovne bosanske države, Sarajevo 1987, 207—210.

¹¹ J. Šidak, *Bosna i zapadni dualisti u prvoj polovini XIII stoljeća*, *Zgodovinski časopis* 6—7 (1952—53) 292.

¹² J. Šidak, «*Ecclesia Sclavoniae*» i misija dominikanaca u Bosni, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 3(1955) 16—17 (= *Studije*, 177—209).

мише и ојача ка
ћи успеси у иск
чапства уколико
узме бригу о вер

Колико је о
ње домаће еписк
је 1232. оптужен
исобразован, да
дужности толик
крштење. Уз то
брат му је био
јеретицима у ист
у истражи вођен
ске, али основне
bis Pecorari из Г
бискупа, који се
санска бискупија
због недовољне
средно Папској
цркве у Босни пр
па. Први је био д
акција имала по
Коломана већ и
први пут појављ
ражених јеретич
тика, и помагао
давао новац за п

Започети ра
године било по
отпор босанског
јеретика, натера
мосталност држа
похода у Угарск
се из чињенице
своме сину хер
1236—37. заврши
дарили већим де
против јереси, д
тике, у ово доба
ска бискупија је
тол, даровани су

¹³ J. Šidak, «*Ec*

¹⁴ Важне под
provinciae Hungariae
Dominikaneprovinz va
146. У пуној мери га
35—39. Репродукова

мише и ојача католичка босанска бискупија, јер се увиђало да и највећи успеси у искорњивању јеретика неће обезбедити победу католичанства уколико у земљи нема црквене организације способне да предузме бригу о верницима.

Колико је овај реформни програм био неопходан показало је стање домаће епископије које је тада изашло на видело. Босански бискуп је 1232. оптужен да је на свој положај дошао симонијом, да је потпуно необразован, да не служи мисе, нити дели свете тајне, и да је у црквене дужности толико неупућен да чак не зна ни форму у којој се врши крштење. Уз то је и његов однос према јеретичима био крајње сумњив, брат му је био познати херезијарх, а бискуп га је штитио и живео са јеретичима у истом селу.¹³ Није познато шта се од свега показало тачно у истрази вођеној од суседних црквених старешина из Хрватске и Угарске, али основне оптужбе су сигурно стојале, јер је папски легат *Jacobus Resorari* из Пјаћенце 1233. по папском налогу сменио босанског бискупа, који се бранио да је грешио из незнања. Истовремено је Босанска бискупија изузета испод јурисдикције Дубровачке надбискупије због недовољне активности против јереси у Босни, и потчињена непосредно Папској столици. Од ранијих предлога за реформу католичке цркве у Босни примљен је само онај о постављању »Латина« за епископа. При је био доминиканац *Johannes Wildeshausen*. У први мах је читана акција имала подршку не само угарског краља и његовог сина херцега Коломана већ и босанског бана Матеја Нинослава, који се управо тада први пут појављује у изворима. Он се одрицао својих претходника заражених јеретичним утицајем, био сам ангажован у борби против јеретика, и помагао акцију на сређивању католичке цркве, зна се да је давао новац за градњу босанске катедрале.

Започети рад је, међутим, изазвао реакцију, тако да је већ следеће године било потребно покренути нови крсташки поход. Једнодушни отпор босанског племства, које је устало у заштиту домаће цркве и јеретика, натерао је и бана Нинослава да промени табор и брани самосталност државе од угарских крсташа. Колико се вођење крсташких похода у Угарској већ тада повезивало са политичким циљевима види се из чињенице да је угарски краљ Андрија 1235. читаву Босну даровао своме сину херцегу Коломану. Ратне акције вођене највероватније 1236—37. завршиле су се победом угарских крсташа, који су загосподарили већим делом Босне. Под њиховим окриљем је настављена борба против јереси, доминиканци су вршили инквизицију и спаљивали јеретике, у ово доба су вероватно основали и два своја манастира.¹⁴ Босанска бискупија је добила своју катедралу, при њој је организован каптол, даровани су јој поседи и прибављена новчана средства а припре-

¹³ J. Šidak, »*Ecclesia Slavoniae*« 18—19.

¹⁴ Важне податке о деловању доминиканаца у Босни пружа *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, доминиканца Svipertus-a објављен од N. Pfeifer, *Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung bis zur Tatarenverwüstung 1241—1242*, Zürich 1913, 143—146. У пуној мери га је искористио за црквену историју Босне J. Šidak, »*Ecclesia Slavoniae*« 35—39. Репродукован у: D. Mandić, *nav. delo*, 439—440.

мало се и увођење црквене десетине. Али и то је све пало пред палетом домаћег племства, бана и вероватно ширих маса становништва, огорчених због промена и погођених десетином. До 1240. бан Нинослав је завладао поново читавом Босном, а велика најезда Монгола и страдање Угарске онемогућили су нове крсташке походе. После неколико година је бан, додуше, био присиљен од стране угарског краља Беле IV да Босанској бискупији дарује поседе широм земље, да би јој надокнадио штете које је нанео. Обавезао се том приликом да поштује имунитет црквених посседа и признао право на сакупљање десетине »*more aliarum ecclesiarum de Hungaria*«. ¹⁵ Ипак, све то није помогло католичкој бискупији да ухвати корена у земљи. Већ 1247. католички бискуп се налази у Славонији и његово седиште остаће Баково, посед дарован бискупији од стране херцега Коломана. У исто време је Босанска бискупија потчињена угарској Калочкој надбискупији, а у документима је забележено да »нема никакве наде да ће се ова земља — Босна — од своје воље вратити вери«. ¹⁶

Тиме се завршио један бурни и судбоносни период босанске црквене историје. Покушај уништења јереси »огњем и мачем« није успео услед сувише јаког отпора домаћих друштвених снага. Католицизам се уз то везао потпуно за идеју једне реформисане бискупије на челу са »Латином« и уређење потпуно на начин других католичких бискупија тога времена. Традиционална домаћа бискупија са словенском службом и домаћим свештенством самим тим је потпуно препуштена јеретипима.

Егзистенција домаће цркве није никада после тога доведена у питање упорним и систематски спровођеним крсташким походима. После тријумфа на Западу, Папска столица више није у борбу уносила онолико оштрине као у данима Гргура IX. Очигледно, изолована јерес у малој забаченој земљи више није имала онакав значај као у време када је представљала крило једног великог противцрквеног покрета. Како је успех сваке насилне акције против јеретика у Босни зависио од ангажовања угарских војних и политичких снага, па став према Босни су се рефлектовали и односи између угарских краљева и Рима, који у другом делу XIII века нису били најбољи. Проблем босанских црквених прилика се све више потискивао у сферу политике. Када би угарски краљеви били задовољни послушношћу босанских банава нису уопште покретали црквено питање, и обрнуто, сваку политичку акцију против Босне задевали су у рухо борбе против јереси. »Крсташки ратови« су крајем XIV и почетком XV века служили угарским краљевима као закљон за политичке обрачунае, чим би постигли свој политички циљ њихово интересовање за црквене прилике је нагло опадало. ¹⁷ Борбу

¹⁵ J. Šidak, »*Ecclesia Sclavoniae*« 31.

¹⁶ J. Šidak, »*Ecclesia Sclavoniae*« 33—34.

¹⁷ Карактеристично је у том погледу држање угарских краљева из династије Анжујаца. Карло I Роберт је узимао у заштиту босанског бана од хрватских великаша који су хтели да поведу »крсташки поход« против Босне. Његов наследник Лудвиг је 1363. ратовао у Босни и као повод истицао јерес, докније је, све до смрти, био у добрим односима с Босном, иако се у црквеном погледу ништа није променило. Жигмунд Лук-

католичанства префраневци, а једини дузимали су посл

Борбе у периједно и доба раб*eclesia Sclavoniae* босанску, која је вена заједница у санске бискупије оно што није одг свештенство, мона Босне као једина ством у одбрани д га положаја. Тради не, могли деловат тим, да је домаћа развој који је води цркву, развој који Западу.

Од првих дес омогућавају да се

сембуршки је од 1398. црквено уређење није покорили.

¹⁸ Овде изнето с на истраживања Ј. Шиде све. Једину од најва година XII века олржа из друге половине XII врши ово идентифико ске, за коју се у Итали ција постојала само у нарочито настојао да пи, његова комбинаци традиција коју он пре Далмацији, чији су гр нимало вероватна за за tus (1259) врши ову ил macia, que apud eos е разлог више да, сасвим Sclavoniae« тражимо у могу приказивати у о Bosnian Patavens and We сима: *Heresy in Eastern* сабрао је већ М. Бар 400—402. О ширењу је Босни се јерес олржал само и једино »босан Sclavoniae« заступала у ни дуалисти. Уп. J. Š zhotnik 14(1961) 315— јереси из Далмације у

католичанства против босанске јеретичке цркве водили су доцније само фрањевци, а једине насилне акције које су имале стварног успеха пре-
дузимали су последњи босански владари.

Борбе у периоду од 1233. године до средине XIII века обележавају уједно и доба рабања босанске цркве. Огранци јеретичке дуалистичке *ecclesia Sclavoniae* и домаћа словенска бискупија стопиле су се у цркву босанску, која је од тада, за једно време, била једина хришћанска црквена заједница у Босни.¹⁸ Јеретици су од млитавог и слабог тела Босанске бискупије имали неке користи. Пустили су, додуше, да изумре оно што није одговарало њиховој доктрини и организацији (парохијско свештенство, монаштво), али су заузели њено место у духовном животу Босне као једина истинска црква и на томе су, уз повезаност са племством у одбрани државне самосталности, израдили чврсте темеље свога положаја. Традиција и обичаји старе домаће цркве су, с друге стране, могли деловати на појаву извесног синкретизма. Сигурно је, међутим, да је домаћа словенска бискупија убрзала код босанских јеретика развој који је водио претварању заједнице »савршених« у организовану цркву, развој који је био својствен и њиховој катарској сабраћи на Западу.

Од првих деценија XIV века појављују се бројнији извори који омогућавају да се сагледа структура босанске цркве. Њени припадници

сембуршки је од 1398. до 1409. скоро сваке године водио рат против Босне, али у њено црквено уређење није дирао ни кад је победио и кад су му се босански великаши покорили.

¹⁸ Овде исто схватање о постанку босанске цркве, које се великим делом ослања на истраживања Ј. Шидака, отклања многе тешкоће у досадашњем тумачењу извора, али не све. Једну од најважнијих представља чињеница да су западни дуалисти још 80-их година XII века одржавали везе са једном дуалистичком *ecclesia Sclavoniae*, и да писци из друге половине XIII в. изједначају ову *Sclavonia* са Босном. Фра Anselmo di Alessandria врши ово идентификовање око 1270, када је на огромној територији од Истре до Бугарске, за коју се у Италији употребљава назив »*Sclavonia*«, дуалистичка црквена организација постојала само у Босни. Фра Анселмо је, ут: A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart 1953, 23, нарочито настојао да прикаже рану историју катара. Идентификовање је, по свој прилици, његова комбинација на основу тадашњег стања. Унадаљиво је да о постанку ове цркве традиција коју он преноси (трговци су из Париграда донели јерес) сасвим одговара Далмацији, чији су градови били у живим трговачким везама за Византијом, али није нимало вероватна за забитну и неприступачну Босну. Непто ранији доминиканац Svirgatus (1259) врши ову идентификацију са једном веома важном нијансом: in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Sclavoniae nuncupatur. Ј. Šidak, »*Ecclesia Sclavoniae*« 37. То је разлог више да, сасвим у складу са изворима с краја XII и почетка XIII века, ову *ecclesia Sclavoniae*« тражимо у Далмацији. Дискусију о односу Далмација—*Sclavonia*—Босна не могу приказивати у оквиру овог сажетог прегледа. Могу упутити на свој реферат: *The Bosnian Patrens and Western Heresies*, у зборнику радова симпозија о средњовековним јересима: *Heresy in Eastern Europe*, London 1994. Вести о јеретичима у Далмацији у то време сабрао је већ М. Barada, *Šidakov problem »bosanske crkve«*, *Nastavni vjesnik* 49 (1940—41) 400—402. О ширењу јереси из Далмације у Босну извори нам говоре сасвим изричито. У Босни се јерес одржала те је на њу пренето име *Sclavonia*, у самој земљи је она називана само и једино »босанска црква«. Не сме се губити из вида и чињеница да је *ecclesia Sclavoniae*« заступала умерени дуализам, док су патарени »цркве босанске« били радикални дуалисти. Ут. Ј. Šidak, *O nekim pričinama E. Primova o problemu bogumilstva*, *Historijski zbornik* 14(1961) 315—316. Та промена вероватно стоји у вези са померањем средишта јереси из Далмације у Босну.

се називају »крстјани«, односно »прави крстјани« и »праве крстјанице«, што тачно одговара катарском *veri christiani*. Странци су, нарочито Дубровчани код којих је сачувано највише података, употребљавали за њих назив »патарени«. ¹⁹ Термин »савршени« (*perfecti*) се не среће, али тестаменат госта Радина, једног од старешина босанске цркве, нам супротставља »праве крстјане« — »крштене« »који греха не љубе« — »мирским људима«. ²⁰ И други споменици одвајају »крстјане« који су *religiosi* од осталих верника који су *laici*. Споља гледани они су изгледали као ред, али монашки ред у правом смислу нису били исто онако као и катарски »савршени«, за чије заједнице се такође употребљавао назив *ordo*. ²¹ Босански »крстјани« су имали својеврсну хијерархију, којој је на челу био »дјед«, чији је службени назив био »епископ цркве босанске«. Босанска хијерархија је имала још два ступња које су представљали »гости« и »старици«. Носиоци тих чинова се у домаћим споменицима називају скупно »стројници«. Ова хијерархија није аналогна катарској, али је исто тако далека и од чинова и достојанстава у православној или католичкој цркви. Док је »дјед« несумњиво богумилског порекла, »старац« је монашко достојанство у источној цркви, док порекло назива »гост« није познато, нити је до сада добило икакво задовољавајуће објашњење. ²²

Жаришта црквеног живота биле су крстјанске куће, »хиже« — *domus patarenorum, case dei paterini*. ²³ О њиховој бројности и распореду,

¹⁹ О употреби назива »patareni« у Дубровнику уп. М. Динић, *Један прилог за историју патарена у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду I(1948) 36—37. У старијој литератури се оперисало називом »мирни људи«, али су Loos и Lambert показали да је реч погрешно читана.

²⁰ Нема разлога да се са J. Šidakom, *Problem bogumilstva u Bosni*, *Zgodovinski časopis* 9(1955) 157, инсистира на чињеници да се назив »perfecti« не јавља у Босни. Тај термин је постао врло популаран у науци, у изворима о катарима се он ређе јавља, и то упоредо са чигавим низом других. Главни назив је ипак »bonik« и »veri christiani«, која је посведочен у Босни. Уп. A. Borst, *Die Katharer*, 205. A. 13.

²¹ О називу »ordo« уп. A. Borst, *Die Katharer* 206, A.13. »Die Analogie des Katharismus zu den Mönchsorden ist zweifellos vorhanden und, wie man sieht, schon von den Zietgenossen beobachtet wurde.« Чињеница да се патарени као »religiosi« и, чак, »regulantes« супротстављају »laicis« није никаква босанска специфичност. Словенски термин »редовници« се, с једне стране, јавља само у конструкцијама где се јављају католички или православни духовници, и, с друге стране, има тако неодређено значење (уп. *Rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*, vol. 58, s.v. redovnik) да исказује једино разлику између правих чланова цркве и обичних верника. Ту разлику ортодоксна средина не може изразити другачије него ортодоксним терминима. Из тога се не могу извлачити закључци да су припадници босанске цркве прави монаси, као што се то још увек чини.

²² Објашњење назива и функције »госта« које даје М. Miletić, *I »Krstjani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra*, *Orientalia christiana analecta* 149, Roma 1957, 117—121, нема ослободила ни у језику ни у изворима. Преглед покушаја даје Р. Čošković, *O gostima »crkve bosanske«*, *Историјски зборник Института за историју у Бањалуци* 4(1983) 7—40.

²³ Једна група патаренских кућа на путу за Сребрницу јавља се у дубровачким уговорима о преносу робе караванима. Уп. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, *Југословенски историјски часопис* 3(1937) 119—146 (= *Српске земље у средњем веку*, 305—330). Разлике су биле сувише велике да би блиски савременици употребили назив манастира. »Coenobia« босанских патарена спомиње само Aeneas Sylvius, *Historia Europae*, у једном пасусу који репродукује гласине о егзотичној земљи. Уп. J. Ma-

на жалост, нисмо таквих кућа у иници са траговима слома цркве, не

Верско учење из католичких списа крстјанских јеретика. ²⁴ Наглашавају самостално постојање лисани су увек њих разлика и списима. Они не босанских патријарха и епископа ципијелно сумњиво текстови нису менаџера црквених лица крстјанског попуљају па Босну о

Босански крстјани у њиховом учењу јављали, оличени у крстјанској вери је први у исто време стварања света анђела који су поштом ове душе савременој природи и не мисли старозаветни Божији пророци и патријархи Јован Крститељ

Христологија и сасвим друкчије и пио телесно,

tasović, *Tri humanista u Bosni* није је као папа савременој тврђи.

²⁴ Сачувано је у књизи, сачуван у два примерка *patarena*, *Starine* 1 (1848) puncta principalia et authentica bosnensium, из почетка босанских јеретика о крстјанској вери *za povijest bosanskih patarenina i tri bosanska bogomila* попис основних заблуда 258.

²⁵ Насодрживост *wald*, *Vjerodostojnost* 11

²⁶ Пописи босанских катарима, нпр. да одбацимо њихово учење стављајући књигу покаяња и исповест

на жалост, писмо обавештени. Случајно сачувани подаци о неколико таквих кућа у источној Босни нису репрезентативни, а турски споменици са траговима патарена бележе домаћине »крстјане« у време после слома цркве, не помињу »хиже« уопште.

Верско учење босанских »крстјана« познато је скоро искључиво из католичких списа у којима се набрајају или побијају заблуде босанских јеретика.²⁴ Као што је нормално, у тим списима се одвајају и наглашавају само елементи одступања од католичке доктрине. Формулисани су увек кратко и сумарно, без помињања и навођења евентуалних разлика и нијанси какве налазимо у опширнијим противјеретичким списима. Они нам не дају тачну и појединостима богату слику доктрине босанских патарена, али се у основне тачке оптужби не може принципипијелно сумњати као што се чинило и још се повремено чини.²⁵ Ти текстови нису међусобно зависни, настали су на основу информација црквених лица која су деловала у Босни и ни у ком случају не примењују на Босну оно што се знало о јеретичима у другим земљама.²⁶

Босански »крстјани« XIV и XV века су били радикални дуалисти. У њиховом учењу се супротстављају два принципа: духовни и материјални, оличени у два божанства — *deus lucis* и *deus tenebrarum*, од којих је први у исто време *summum bonum* а други *summum malum*. На почетку стварања света стоји и код њих побуна Луцифера и одвођење злих анђела који су постали душе затворене у тела. Очишћењем и крштењем ове душе се могу вратити у небо, само неки анђели су зли по природи и не могу да не греше. Свет је творевина »бога тмина«, те старозаветни Бог није отац Христов. Мојсију се указао зли анђео, а сви пророци и патријарси се осуђују. Особито је омрзнут код »крстјана« Јован Крститељ — ни један баво у паклу није гори од њега.

Христологија босанских »крстјана« је такође радикално дуалистичка и сасвим докетистичка. Христос није био отеловљен, шта је »јео и пио телесно«, читав његов земаљски живот је привидан па, према

lasović, *Tri humanista o patarenima*, *Godišnjak Skopskog Filozofskog fakulteta* 1(1930) 245. Доцније је као папа сазнао више о босанским патаренима и тада више не понавља ову тврдњу.

²⁴ Сачувано је неколико таквих списа: 1. попис *Isti sunt errores hereticorum bosnensium*, сачуван у два рукописа, настао око 1375, ed. F. Rački, *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, *Starine* 1 (1869) 138—140 и D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 168—169; 2. *Hic sunt omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, из почетка XV в. ed. F. Rački, *Prilozi* 109—138. 3. опширно побијање заблуда босанских јеретика од стране кардинала Торквемаде из 1461, ed. F. Rački, *Dva nova priloga za povijest bosanskih patarena*, *Starine* 14 (1882) 5—21, и боље D. Kamber, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogomila* (1461), *Croatia sacra* 3(1932) 38—93. Може се још додати и кратак попис основних заблуда у були папе Евгенија IV, у: D. Farlati, *Illyricum sacrum IV*, 257—258.

²⁵ Неодрживост тврдњи да се овим изворима не може веровати доказао је D. Kniewald, *Vjerodostojnost* 115—276.

²⁶ Пописи босанских заблуда садрже и поштом што се није уопште говорило о катарима, нпр. да одбијају Христову генеалогiju из еванђеља, затим да »крститељ« обављају стављајући књигу на груди. С друге стране, босанским патаренима се не приписују покајање и исповест познати код катара.

томе, није ни страдао, ни умро, ни васкрсао нити се узнео на небо. Марија је била анђео и пошто Христос није био рођен од жене, Босанци су извели закључак да треба одбијати и генеалогичку Христову из еванђеља.

Црква божја се, по уверењу »крстјана«, налази код њих и њихов старешина је наследник Петров. Папе су све до Силвестра биле »њихове вере«, иначе је римска црква идолопоклоничка, проклета и службеница Сатане. Разумљиво је онда да су и материјалне цркве синагоге Сатапине. Молити се у њима је идолатрија исто као и поштовање икона и слика у црквама и клањање реликвијама. Заједно са иконама се осуђује и крст као слово Сатанино. Према пашим изворима, босански »крстјани« одбијају и све свете тајне католичке цркве.

Пошто нема устајања из мртвих, ни чистишта, нити икаквог средњег пута између раја и пакла, спасење се може добити само духовним крштењем. Босански дуалисти тврде да је код њих право Христово крштење; оно доноси опроштај греха и ко га прими постаје онако свет као што је свети Петар. Крштење се схвата не као примање у заједницу већ као јеретичка света тајна. Врши се полагањем руку на главу и еванђеља на груди верника. Вредност крштења зависи од врлина онога ко га врши; колико год пута згреши онај ко је крстио толико пута душе падају у пакао, и толико се пута крштење мора поновити.

И оно што ови извори говоре о закњима и начину живота босанских јеретика поклапа се са оним што се зна о катарима. Нису јели месо нити лактицинија. За грех се сматрало убијање животиња и разбијање јаја. Крстјанима је било забрањено закљњање. Осуђивало се давање милостиње, а исто тако се осуђивала и *justitia sanguinis* световне госпode и владара.²⁷

Списима католичких противника босанске цркве се порицала свака веродостојност, јер је био направљен вештачки јаз између »латинских« и »домаћих« извора, па се чак налазило да све што потиче из саме Босне противречи католичким »ошгужбама«. У дискусији која је о томе вођена и још увек се води, показало се да и домаћи извори потврђују највећи део онога што се босанским патаренима приписује у латинским изворима, а да је у исто време веома мало онога што противречи исказима католичких текстова или учењу и пракси дуалиста на другим странама. Босански црквени рукописи при нашим данашњим знањима о књигама дуалистичких цркава не могу послужити за решавање основних питања о доктрини босанске цркве. Сачувани зборници потврђују припадност једној јеретичкој цркви више распоредом и избором текстова, него евентуалним ретуширањима у дуалистичком смислу. Далеко важније су глосе које одају начин тумачења текста у чије се слово, по свој прилици, није уопште дирало.²⁸ Парочито су

²⁷ Приказ је израђен на основу података извора наведених у нап. 24.

²⁸ Сачуван је мали број рукописа који потичу из Босне, већину међу њима представљају често сасвим мали фрагменти. Ипак, босански црквени рукописи представљају највећи део рукописа који је уопште сачуван из дуалистичке средине. Преглед је дао V. Vrana, *Književni nastojanja u sredovječnoj Bosni, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*,

значајне глосичко супро космогонију.

Своју црква«.³⁰ Глосичку цркву.³¹ Завори чињеница у Босни није црквом. Покрштен који за »прадуалистички

Sarajevo 1942, 79. студије: J. Šidak (1957) 134—153. 4—5(1955) 46—47. Historijskog instituta, Slovo 9—10. већи значај но ских списа узим из вида вести о упозорио већ F. ковала од оних катаристи нису и верзије Библије распри наведен слагала са њих непотребан био босанским јеван погрешну стран је, нав. место 41 још у XVII век глоса, били так

²⁹ Објави

Sreckovičs, Archi нап. 20, је наг црквом.

У међувр *čeve zaostavštine*, лоцирање средн њу са гледишта *Глосе Срећкови* светлината на глосе полемич Козма Презвитичку терминос Босни нема до

³⁰ У тест

Београд—Ср. К

³¹ У глос.

же се патрирх ³² A. Sol (= *Les bogomiles politiques* Accad

значајне глосе у тзв. Срећковићевом јеванђељу. Оне потврђују дуалистичко супротстављање духовног и материјалног света, дуалистичку космологију, осуђивање Мојсија, Јована Крститеља и Старог занета.²⁹

Своју цркву су босански јеретици називали »права вера апостолска«.³⁰ Глоса у једном другом босанском јеванђељу осуђује православну цркву.³¹ За тачност тврдње да нису имали »материјалне цркве« говори чињеница да се од XIII века надаље ни једна црквена грађевина у Босни није могла ни на који начин довести у везу са босанском црквом. Показало се и да су избегавали крст.³²

Крштење се потврђује већ спомињаним тестаментом Радина госта који за »праве крстјане« и »крстјанице« каже и да су »крштеник«, а дуалистички обред је потврђен босанским рукописом који има састав

Sarajevo 1942, 794—822. Допуне је дао J. Šidak, *Problem bogumilstva* 156. Отада су се појавиле студије: J. Šidak, *Marginallija uz jedan rukopis »crkve bosanske« u mlitačkoj Marčiani*, Slovo 6—8 (1957) 134—153; Isti, *Kopitarovo bosansko jevanđelje u sklopu pitanja »crkve bosanske«*, Slovo 4—5 (1955) 46—63; *Glagoljski zapis u Čajničkom jevanđelju i u Radosavljevom rukopisu*, Zbornik Istorijskog instituta JAZU 2 (1959) 5—15 и додаци у: *Studije*; J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo 9—10 (1960) 47—103. Рукописима се придавао у проучавању босанске цркве већи значај по што га у ствари имају. »Правоверни« текстови еванђеља и других канонских списа узимани су за доказ да црква босанска није била дуалистичка. Губиле су се из вида вести о ставу богумила и катара према текстовима Светог писма, на које је уочио већ F. Rački, *Bogumili* 570—571. Богумилска јеванђеља се по тексту нису разликовала од оних којима се служила источна црква. A. Boist, *Die Katharer*, је показао да ни катари нису имали своје Библије. Цитати који се употребљавају показују уобичајене верзије Библије (*Libre de duobus principis* цитира чак и Стари завет, као и патарен у распри наведеној у нап. 24). Јеретици нису брисали места у Св. писму која се нису slagала са њиховим учењем, већ су их на други начин тумачили. Узалудан је зато и неупотребан био напор A. Solovjeva, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 16—18, да у босанским јеванђељима нађе дуалистичка ретуширања. То је одвело дискусију на сасвим погрешну страну. Јерес се не може тражити у тексту, већ у глосама рукописа. Соловјев је, нав. место 41—44, скренуо пажњу на важну чињеницу да су босански рукописи били још у XVII веку раширени у Бугарској међу јеретичима и да су, уколико су били без глоса, били тако чисти да се њима служило католичко свештенство.

²⁹ Објавио их је M. Spranskij, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećkovića*, Archiv für slavische Philologie 24 (1902) 176—178. J. Šidak, *Problem bogumilstva*, 159, нап. 20, је наговестио да ће моћи да докаже да ове глосе немају везе са босанском црквом.

У међувремену је H. Kupa, *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine*, Slovo 25—26 (1976) 213—230, дала елементе за географско и хронолошко лоцирање средине у којој су глосе настале. Ја сам, затим, саме глосе подвргао испитивању са гледишта начина на који су јеретици на истоку тумачили јеванђеље. С. Пирковић, *Глосе Срећковићевог јеванђеља и учење босанске цркве*, Богумилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, Скопје 1982, 207—222. Показало се не само да су глосе полемичке, да је метод интерпретације онај који описују Јефтимије Зигавин и Козма Презвитер, као и да глосе, упркос сажетости и скромног обима, потврђују дуалистичку терминологију. Нема основа за тврдње да у домаћим споменицима насталим у Босни нема доказа о дуалистичкој доктрини.

³⁰ У тестаменту госта Радина. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма II*, Београд—Ср. Карловица 1934, 153.

³¹ У тзв. Грујићевом јеванђељу се »митница« тумачи као »место патиџрхово и држе се патиџрхы ставе сребромъ и златомъ.« Уп. A. Solovjev, *Vjersko učenje* 28.

³² A. Solovjev, *Jesu li bogumili poštovali krst?*, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. 3 (1948) (= *Les bogomiles vénéraient-ils la croix?*, Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques Acad. Belg. ser. 5, 35 (1949) 47—62).

и текстове једнаке са онима у провансалском и латинском катарском ритуалу.³³ »Пост који пости« изричито је споменут у Радиновом тестаменту.³⁴ Сигурно је доказано и то да су босански »крстјани« осуђивали заклетву и да је пису полагали.³⁵

Извесне тешкоће остају у вези са ставом према Старом завету. На надгробном натпису једног »госта« се каже да му је »приредио по уредби Аврам своје велико гостољубство«. Упадљиво је, међутим, да се у глосама у Срећковићевом јеванђељу које осуђују Мојсија, Крститеља и Стари завет Аврам, Исак, Јаков и »сви духовни пророци« тумаче као »божји људик«, а сам Аврам се, на другом месту, тумачи као »отац небески«. Није без интереса поменути да су и неки међу катарима разликовали зле земаљске пророке од добрих небеских.³⁶

У босанским рукописима се налазе илустрације, и то не само орнаменти и симболичке представе јеванђелиста већ и слике светаца и илустрације празника.³⁷ Иако пописи заблуда кажу да се осуђују иконе и слике у прквима као предмет култа а не говоре о ликовним представама уопште, ипак се чини да та појава није сасвим у складу са доктрином цркве.³⁸ Из тестаментa Радиног госта се види да су »крстјани« обраћали пажњу празницима и да је календар празника играо неку улогу у њиховом једноставном култу.³⁹ Најзад, тај исти тестамент из

³³ У рукописном зборнику крстјанина Радослава из времена 1443—1461. Уп.: А. Соловјев, *Ијерско учење* 34—37.

³⁴ Тестамент госта Радиног: Љ. Стојановић, *Старе српске повеле и писма II*, Београд—Ср. Карловци 1934, 153.

³⁵ М. Динић, *Један прилог за историју патријарха у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду 1(1948) 33—43.

³⁶ Катарска паралела за »духовни пророци« у: А. Bost, *Die Katharer* 159, А. 13, и стр. 156—160, за веома сложен и често недоследан став према појединим деловима Старог завета.

³⁷ С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950; В. Бурџић, *Минијатуре Хваловој рукописи*, Историјски гласник 1—2, 1957, 39—52; Ј. Максимовић, *Илустрације Млетачкој зборници и проблем минијатура у средњовековној Босни*, Историјски гласник 1—2, 1958, 117—130.

³⁸ Међу радовима Ј. Шидака, сабраним у књизи *Studije*, налазе се и његови чланци о минијатурама и прикази радова других аутора, па нас то ослобађа потребе да овде радове појединачно наводимо. Из угла историје уметности: Ј. Максимовић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1984.

³⁹ Тестамент госта Радиног је веома дуго употребљаван као сведочанство о правоверности босанских »крстјана«. При томе се методски поступало сасвим наопако: показивало се да нема »ничегас« што противречи држању једног православаца, па се онда изводило да црква није дуалистичка. У ту сврху требало је, наравно, показивати шта у том документу противречи ономе што знамо о учењу и држању дуалистичких јеретика, јер су се ортодоксна и јеретичка сфера значајним делом поклапале. Уза све то су се провлачиле и озбиљне омапке у анализи текста. И А. Соловјев, *Гости Радиног и његов тестамент*, Преглед 2(1947) 3—11, убеђени поборник тезе Рачког о дуализму босанске цркве, веровао је да је овај члан хијерархије био ожењен, услед неспоразума у тумачењу једне речи. Данас имамо на располагању један нови податак: М. Динић, *Неколико личних мемоара из Дубровника*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24(1958) 104, који показује да се пасус, у коме је одређено да Андрушко Соркочев и Тадиоко Маројевић потроше 300 дуката за душу Радинову, односно на дубровачке католичке цркве. Према томе, он је сведочанство о жељи госта Радиног да му се и у католичким црквама чине задужења, а не и да су патарени имали цркве, службу божју, да су па-

последњи
Радиног
elemosinas
домаћи из
ској цркви

Утицај
могао бити
ским сред
ци су биле
се босанск
и груписа
»хиже« —
верника, с
катара »в
Босанаца
пима и ње
на обред
осигури је
гјана« очу
а не разас
били удал
прилику д
гову проц
цију. У ок
покрајина
ћених пар

Разум
гледани са
infideles. Бо
питања па

лили свеће. П
дуалистичко
одбацивали с
и међу катар
суд у Радино
калним дуали
култ светаца
тестаменту Р
Божјић, Свст
Св. Павле, С

⁴⁰ Пор
и моју анали
јима и парал
Bosanska crkva

⁴¹ Нема
санских крст
настира (!) је
има сасвим д
D. Kniewald, I

последњих дана босанске цркве садржи распоред дела заоставштине Радина госта за милостињу и тиме противречи тврђењу »*prohibentes elemosinas fieri*«. ⁴⁰ То је уједно једини случај да, строго узевши, један домаћи извор изричито противречи исказима латинских списа о босанској цркви.

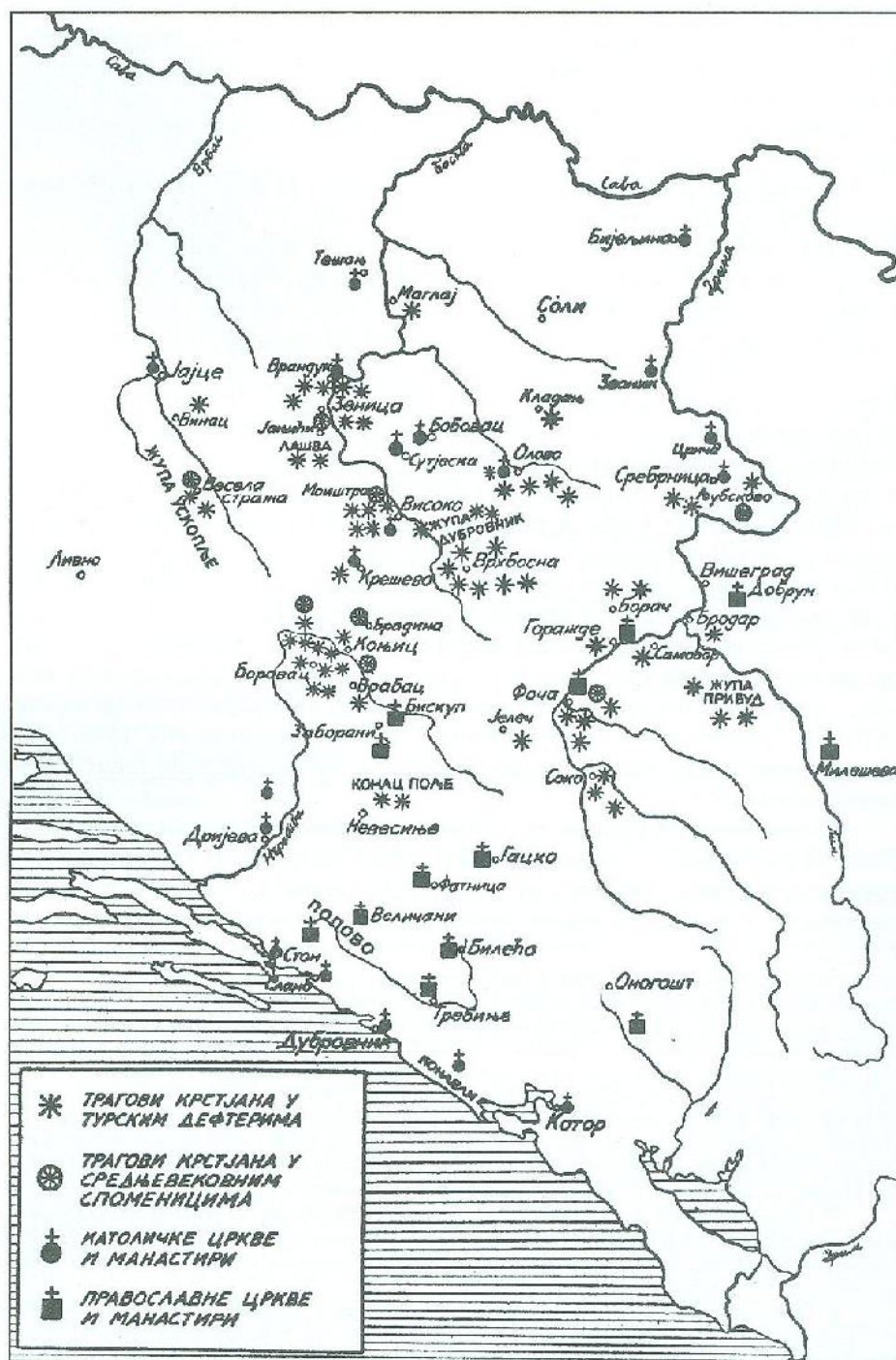
Утицај доктрине и начела босанске цркве на масе »верника« није могао бити велик. И код катара на Западу чија су језгра била у градским срединама, где је могао зрачити утицај на већи број људи, верници су били далеко пре суседи цркве него њени чланови. У време кад се босанска црква учврстила у Босни то је била земља без већих насеља и груписаног становништва и са slabим комуникацијама. Крстјанске »хиже« — *domus patarenorum* — су биле раштркана острвца у мору верника, од којих црква није много ни тражила. Познато је да код катара »верници« нису имали право чак ни очепах да изговарају. Од Босанаца је њихова црква свакако тражила оданост, адорације крстјанима и њиховим старешинама, и окупљала оне који су били у близини на обред ломљења хлеба и проповеди. Непосреднији утицај се могао осетити једино у близини патаренских хижа, зато су и трагови »крстјана« очувани у турским дефтерима груписани по појединим жупама, а не разасути по читавој босанској територији. Они верници који су били удаљени од патаренских жариха имали су вероватно понекад прилику да се поклонс коме путујућем »крстјанину« и саслушају његову проповед. Ова црква није имала никакву територијалну организацију. У оквирима босанских граница у другој половини XIV века ни у покрајинама католичких или православних господара није било одређених парохиа. ⁴¹

Разумљиво је отуда да су босански *credentes* — »мирски људи« — гледани са стране, из правоверних средина, сматрани за »невернике« — *infideles*. Босански фрањевци су у другој половини XIV века постављали питања папи у вези са неким практичним проблемима крштавања од-

лили свеће. Помећ страшног суда у овом тестаменту узиман је као сведочанство против дуалистичког веровања, иако за то нема разлога. Нико не тврди да су патарени у Босни одбацивали страшни суд, а из других извора је познато да су умерени и међу богумилима и међу катарима веровали у страшни суд. Уп.: А. Borst, *Die Katharer* 171, 173. Страшни суд у Радиновом тестаменту не противречи дуализму уопште, већ се не слаже са радикалним дуализмом који су заступали Босанци. Остају, дакле, празници и с њима повезани култ светаца, мада се нигде изричито не каже да босански патарени то осуђују. У тестаменту Радина госта (као нап. 34) наведени су дани када треба делити милостињу: Божић, Свети Борђе (Радиново крсно име), Благовештење, Ускрс, Вознесење, Св. Петар, Св. Павле, Св. Стефан, Св. Михајло, Богородичин празник и Сви свети.

⁴⁰ Поред расправа о тестаменту поновљених и дискутованих у: J. Šidak *Studije*, уш. и моју анализу са упозорењима о важности пратећих докумената, о дубровачким обичајима и паралели између крстјанских и дубровачких корисника милостиње у: S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 233—237.

⁴¹ Нема никаквих доказа о постојању територијалне црквене организације код босанских крстјана. Излагање М. Miletić, *I »Krstjani«* 118—120, о подручјима појединих манастира (!) је чиста конструкција. Докуменат из кога се цитира »*contra*« госта Гојсава има сасвим други смисао. О непостојању парохиа уш.: »*Dubia*« босанских фрањеваца, ed. D. Kniewald, *Vjerdostojnost* 159.

Распрострањеност цркава у средњовековној Босни

раслих.⁴² Бо
 ње заната б
 имена.⁴³ Сп
 и у брачни
 догматских
 развија «зе
 жену под у
 ценат њихо
 женом.⁴⁴ Н
 изгледали к

Босанс
 промена у
 извесне важ
 услове, што
 босанска др
 и Твртком
 проширила.
 веном орган
 цркве. Доли
 жили су за
 није чипити
 ске цркве.⁴⁵

Први т
 друге стран
 великој мер
 славне Заху
 Коњица, бо
 свога постој
 имао такав
 снага босан
 ситуацију. У
 са седиштем
 Саве, српско
 дина прквен
 них граница

⁴² Најдра
 која су фран
 Уп. D. Kliewald

⁴³ Приме
 Дубровник. Оп
 из јужнослове

⁴⁴ »Dubia

⁴⁵ Једна
 отерао: qui mo
 Кулићих, Тра
 реч о присуств

⁴⁶ Уп. са
 обнове Пејке и

раслих.⁴² Босанци који су долазили у Дубровник на служење или учење заната бивали су тек ту крштени и добијали би нова календарска имена.⁴³ Специфични положај босанских верника долазио је до израза и у брачним односима. Незаинтересовани за брак верника из својих догматских разлога, босански »крстјани« су пуштали да се несметано развија »земаљски обичај« (*mos patrie*) по коме су Босанци узимали жену под условом да им буде »добра и верна«, тако да ни један проценат њихов — по тврђењу фрањеваца — није остајао у браку са истом женом.⁴⁴ Несрећени брачни односи су, ипак, посматрани са стране, изгледали као нешто карактеристично за патарене.⁴⁵

Босанска црква није могла да у своме развоју не осети последице промена у босанској држави и друштву. Већ је XIV век донео собом извесне важне промене, које су босанску цркву ставиле у неповољније услове, што ће касније имати веома озбиљне последице. Пре свега, босанска држава се под баном Стјепаном II Котроманићем (1322—1353) и Твртком I (бан: 1353—1377, краљ: 1377—1391) територијално знатно проширила. Под власт босанских владара дошле су територије са црквеном организацијом и верницима како католичке тако и православне цркве. Долина доње Неретве и предели између Неретве и Цетине важиле су за католичке области, док су остале територије, које ће касније чинити Херцеговину, биле у саставу епископија аутокефалне српске цркве.⁴⁶

Први талас ширења, око 1326, захватио је земљиште с једне и с друге стране Неретве и у њему је превагннула снага босанске цркве. У великој мери је онемогућено деловање католичке Макарске и православне Захумске дијецезе, а у исто време је у Хуму, нарочито око Коњица, босанска црква стекла упориште која ће задржати до краја свога постојања. Други талас босанске експанзије, 1373—1377, већ није имао такав резултат. Новостечене територије су биле сувише велике, а снага босанске јеретичке цркве недовољна да на њима измени црквену ситуацију. У саставу Босне је остала православна Лимска митрополија са седиштем у манастиру Милешеви, који је чувао тело и култ светог Саве, српског светитеља. Јеретичка црква босанска више није била једина црквена организација у босанској држави, већ је у оквирима њених граница била суочена са снажнијим и боље организованим право-

⁴² Најдрагоценија је у том погледу терминологија већ споменутих »Dubia«, питања која су фрањевци упутили папи, као и оно што узредно откривају својим садржајем. Уп. D. Kniewald, *Vjerdostojnost*, 156—163.

⁴³ Примери су наведени у расправама о занатима и досељавању људи из залеђа у Дубровник. Општи преглед даје књига Д. Динић—Кнежевић, *Миграције савановицаца из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1996.

⁴⁴ »Dubia«, Kniewald, *Vjerdostojnost*, 158.

⁴⁵ Једна жена из околине Херцег-Новог жалила се 1438. на свога мужа који ју је отерао: *qui more Bosignanorum et paterinorum alia resorta coniuge ipsam a se expulit*. III. Кулишић, *Трагови бојомила у Боки Которској*, Споменик 105(1956) 93. Није, наравно, реч о присуству патарена, већ о начину карактеристичном за патарене.

⁴⁶ Уп. сада и Б. Пилевић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево 1990, нарочито стр. 40—49.

верним супарницама. Усто више ни владалац није безрезервно стајао на њеној страни. Твртко I је био католик, а у јесен 1377. се у српској земљи, сигурно у православном храму, крунисао »сугубим венцем« за краља »Србљем, Босни, Поморју и Западним странама.«⁴⁷ Политички интереси су га наводили да пружа подршку и другим црквеним организацијама.

Непријатељски став босанске цркве према српском православљу је већ споменут. Разумљиво је да је и друга страна узвраћала истом мером. Српска православна црква је босанску јерес уврстила у ред старих и омрзнутих јереси и службено је анатемисала у својим синодима.⁴⁸ Босанска црква, »триклети бабуник«, и српско православље су у XIV веку непријатељски стојали једно према другом и узајамно се проклињали, али се равнотежа за неколико деценија није мењала.

У исто време се помањала за босанску цркву опасност и са друге стране. Пре средину XIV века отворени су у Босни први рудници, уз њих су никла градска насеља, а услед појачаног трговачког промета образовали су се и на другим местима тргови са већим насељима.⁴⁹ Привредни препород је појачао циркулацију људи, долазак странаца из приморја, отискивање Босанаца на трговачка путовања и њихово мешање са другим светом. Изаолација и заосталост Босне су лагано ишчезавали и уступали место трајним и интензивним везама са грађанством из приморја и његовом цивилизацијом. Нове градске средине са окупљеним масама, погодне за ширење утицаја, измакле су босанској цркви. Пре свега, основну и привредно и друштвено активну језгру ових насеља чинили су странци католици: Саси и приморски трговци, а затим, управо ту су франџевци изградили своја прва упоришта, која су се трајно одржала. Увучени у рад на преобраћању јеретика у Босни још крајем XIII века, франџевци су између 1340. и 1342. добили викарију и основали своје манастире.⁵⁰ После неуспелих крсташких ратова у првој половини XIII века и неплодне мисије доминиканаца, постали су франџевци једини стварни борци за ствар католичанства у Босни. Док је католичка Босанска бискупија, сада већ одавно у суседној Славонији, сасвим у старом стилу подстицала политичке интриге и рачунала на

⁴⁷ Уп. С. Бирковић, *Сулби венац. Прилог историји краљевства у Босни*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII/1 (1964) 343—370 (у овој књизи 271—305). Исто, *Милетићева и Босна*, Милетићева у историји српског народа, Београд 1987, 137—143.

⁴⁸ О синодима уп.: В. Мотин, *Сербская редакция синодальных правил в Византийский временник* 16(1959) 361—394; 17(1960) 278—348.

⁴⁹ Ј. Šidak, *Franjevačka »Dubina« iz g. 1272/3. kao izvor za povijest Bosne*, Историски часопис 5(1955) 207—231 (= *Studije*, 225—260).

⁵⁰ О франџевцима још нема студије која би искористила сав изворни материјал. Д. Mandić, *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava Bosanske vikarije i Provincije 1340—1735*, Рим 1968, остаје у оквиру раније познатог материјала. Много новог су донеле студије о рудницима и градским насељима: Д. Ковачевић—Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978. На једном примеру сам покушао показати вредност дубровачке грађе за историју франџеваца: С. Бирковић, *Једна барица сребрних франџеваца (Уз јубилеј босанске франџевачке провинције)*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 40—41(1990) 31—41.

војну и пол
је у XIV в
стрљивим
вековима о
успех пост
бројност ф
атмосфер
страховал
вертити су
цима и одб
ком XV ве
Али, без об
франџевци
градovima
потискивал
двору.

Општи
средине XI
још доста
у ослањањ
жртве. Већ
ришта код
је зато бил
у време кад

Од при
повеља кој
»вјеру гос
безбедност
јен, затвор
на све док
није, међут
почињена.

једном тел
(често је м
босанској
се није мо
властеле и
јемац њего
помагали и
са католич
је трпе кра

⁵¹ »Dubina«

⁵² Е. Фе

⁵³ С. Б

тета у Београ

војну и политичку победу и ликвидацију домаћег режима у Босни, што је у XIV веку било сасвим безизгледно, фрањевци су у самој земљи стрпљивим радом освајали тле и тако се чврсто укоренили да су се вековима одржали. Данас нисмо у стању да оценимо колики су стварни успех постизали фрањевци. Види се да је тешкоћу представљала малобројност fratara у самостанима и околност да се њихов рад одвијао у атмосфери страха и притиска. Људи који би се преобратили и крстили страховали су од става средине и, вероватно, од световних власти. Конвертити су још увек отворено указивали поштовање (адорације) јерeticима и одбијали да се јавно покају и исповеде fratrima.⁵¹ Још почетком XV века су поједини фрањевци бежали из Босне због тегоба.⁵² Али, без обзира на број верника које су одвојили од босанске цркве, фрањевци су је угрожавали тиме што су се појавили као супарници у градовима и привредно најактивнијим насељима и областима, лагано је потискивали и заузимајући важне позиције на босанском краљевском двору.

Општи развој босанске државе и друштва кренуо је, дакле, од средине XIV века путем неповољним по босанску цркву, али она тиме још доста дуго није била непосредно угрожена. Њена снага није била у ослањању на широку масу верника, непоколебљивих и спремних на жртве. Већ због своје структуре босанска црква није могла стећи упоришта код становништва простране босанске територије. Њена снага је зато била у везама са племством и позицији коју је у држави заузела у време кад су се почела изграђивати сталешка права племства.

Од прве половине XIV века сачуван нам је пиз не сувише бројних повеља којима су босански банови, односно краљеви, задавали властели »вјеру господску«, којом су им јамчили личну слободу и имовинску безбедност. Властелин по томе свечаном обећању није могао бити убијен, затворен, узет за таоца, нити је његова баштина могла бити окрњена све док не би починио »невјеру«. Владалац који је задавао »вјеру« није, међутим, био властел да сам процењује да ли је »невјера« стварно почињена. То право да »огледа« или »суди« властелина, припадало је једном телу састављеном од властеле и припадника цркве босанске (често је место било резервисано и самом »дједу«).⁵³ Већ је та улога босанској цркви обезбеђивала трајно и сигурно место у држави. Она се није могла уклонити, а да то опасно не угрози равнотежу између властеле и владара. Босанска црква је племству била неопходна као јемац његових најосновнијих права. Отуда је разумљиво што су цркву помагали и великаши већ увелико верски индиферентни или повезани са католичком или православном црквом, и што су били принуђени да је трпе краљеви који су били католици.

⁵¹ »Dubia«, ed. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 163.

⁵² E. Ferencz, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb 1892, 65.

⁵³ С. Бирковић, »Верна служба« и »вјера господска«, Зборник Филозофског факултета у Београду VI/2 (1962) 101—112 (у овој књизи 324—335).

Поред тога припадници босанске цркве, »крстјани« са својом хијерархијом, важили су као чувари правде и закона. Све што се хтело да буде тврдо и сигурно обављало се пред њима или њиховим посредством. То су увијали и странци, па су у деликатним ситуацијама тражили присуство »патарена« и, уз заклетве властеле, и њихова обећања.⁵⁴ Били су уз то јемци и посредници код преговора.⁵⁵ Пратња састављена од »крстјана« — *scorta dei paterini* — представљала је најсигурнију заштиту.⁵⁶ У патаренским кућама су налазили уточишта људи које је прогонио краљ, и он је поштовао »franchizie dei patareni«.⁵⁷ Очигледно су били лично неприкосновени, као свети људи сматрани за непристрасне и поуздане.

Све ове функције нису само чиниле »крстјане« неопходнима у државном организму и политичком животу, већ су им отварале путеве у околину кнежева. Многи »крстјани« су из повучености и изолованости својих »кућа« прешли у дворску средину, у којој су се спазили и која им је годила. На надробном камену једнога »госта« се чита да је »живео у части код босанске господе, примио дарове од велике господе и властеле и од грчке господе«.⁵⁸ Повераване су им најчешће дужности посланика и саветника. У тој улози срећемо и госта Радина, најбоље познатог достојанственика босанске цркве. Он је био личност од највећег поверења код Стефана Вукчића Косаче (1435—1466), херцега од светог Саве, и његов стварни главни саветник у току више од две деценије. Он није избегавао да прима новац од Дубровчана да би код свога патрона решио ствари у њихову корист. На тај начин је и створио највећи део своје замашне имовине у готовом новцу, коју је распоредио познатим тестаментом из 1466.⁵⁹ У време слома босанске државе био је чак у Венецији представљен као »principalis baronus et consiliarius domini ducis sancti Save«.⁶⁰ После свега тога постаје сасвим разумљиво што нам из Босне није сачувано ниједно сведочанство о непријатељству босанске цркве према богатству и моћи световне господе и феудалаца. Њихова зависност од властеле и нераздвојна повезаност с њом је била толика да су изградили једно схватање о друштву сасвим супротно од идеја раних богумила. Дубровчанин Бенко Котругливић (Benedetto Cotrugli), писац трактата о трговини и савршеном трговцу, знао је чак да босански патарени нису у своје куће примали

⁵⁴ М. Динић, *Један прилог*, 34—35. М. Динић је објавио и целокупну дубровачку грађу о патаренима: *Из Дубровачког архива III*, Београд 1967.

⁵⁵ М. Динић, *Из Дубровачког архива III*, 182.

⁵⁶ С. Бирковић, »Верни служба«, 107.

⁵⁷ С. Бирковић, *Босанска црква у босанској држави*, 225 нап. 118.

⁵⁸ В. Скарић, *Гроб и надробни споменик Јосипа Милутића на Хумском у фочанском срезу*, Гласник Земаљског музеја 46(1934) 79—82.

⁵⁹ Старија литература забележена је уз поновљену расправу Ј. Šidaka, *Опоника »госта« Радина Вукчића (1466) као извор за »Цркву босанску«*, *Студије*, 161—173, и у освртима на радове других аутора.

⁶⁰ М. Шуњић, *Један нови податак о Јосипу Радину и његовој секци*, *Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине* 11(1960) 267.

сиротињу в да тиме по

Изван осетити. Не ске», они с начин живи облицима з ци старог б у новом ве средини. Н са иностран градовима.

вали своје и увелико оп жа по љуб

ним поворк подаци доз

никакав ду ужива у св другим зем

став према с сама гражи

супарнице.⁶¹ цео дуалист

исто толика мена.⁶²

Утицај

ка уметност теријалних

⁶¹ Et spe quali seguono l hospity, et discip rano у: М. Вуј 80 (1909) 109, приредно ново

⁶² S. Šidk Muzeja grada Z

⁶³ Уп: S

⁶⁴ Извод

зују да ће се м имали земљиш имали »баштин ских крстјана. експло објавље кога је краљ Ц да крстјани ко хуманисција 247 могу се разуме из дефтера, по о земљи коју је

сиротињу већ је терали, и пружали уточиште само богатима, тврдећи да тиме поштују ред утврђен од Бога и среће.⁶¹

Изван политичке сфере се утицај босанских крстјана једва може осетити. Неспособни да масама верника утисну жиг своје »вере босанске«, они су још мање били у стању да делују на њихову културу и начин живота. Народ је живео изван цркве у својим патријархалним облицима живљења, са својим обичајима и обредима у којима се остаци старог балканског и словенског паганства јасно опажају још дубоко у новом веку. Нимало већи успех крстјани нису имали у феудалној средини. Њихови заштитници су од краја XIV века у сталним везама са ипостраним дворовима и великашима, приморским и италијанским градовима. Ту су они и налазили узоре за свој начин живота и откривали своје идеале. Култура босанског племства у XV веку захваћена је увелико општим штигунгом »јесени средњег века«.⁶² Јасно се то опажа по љубави према раскопи и помци, богатом оделу и посућу, сјајним поворкама и свечаностима. Колико нам доста оскудни изворни подаци дозвољавају да сагледамо, на босанским великашким дворовима никакав дух одрицања ни страх од греха није задржавао властелу да ужива у свему ономе што су научили од својих сталешких другова у другим земљама. Очигледно је да босанска црква није наметнула свој став према свету и етичка начела властеоској средини, већ је, напротив, сама градила оно место у друштву које су имале њене правоверне супарнице.⁶³ Од еванђеоске једноставности и сиромаштва, за којом је цео дуалистички покрет тежио у почетку, босански крстјани су били исто толико далеко као и католичка и православна црква тога времена.⁶⁴

Утицај босанске цркве на културу, посматран са гледишта развика уметности, био је изразито негативан. Само њепом одбацивању »материјалних цркава« треба приписати чињеницу да Босна представља

⁶¹ Et specialmente nella nostra patria, la quale traho nono so che dal ritto dei Bosnesi, li quali segnano l'cosnime de Manichei, honorando li ricchi, et ricevendoli voluntieri nelli loro hospiti, et discacciando li poveri, allegando seguir in cio l'ordine di Dio et della fortuna. Цитирано у: М. Вујић, *Прво научно дело о иротоцима Дубровчанина Бенка Котруљовића*, Глас 80 (1909) 109, нац. 1. Котруљовићев трактат је два пута репродукован, а U. Tucci је приредио ново издање.

⁶² S. Ćirković, *Odjeci vitezko-dvorjanske kulture u Bosni krajem srednjeg veka*, Radovi III Muzeja grada Zenice (1973) 33—40 (у овој књизи на стр. 446—454).

⁶³ Уп.: S. Ćirković, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, 233—242.

⁶⁴ Изводи из турских дефтера које је саопштио T. Okic, *Les Kristians*, већ сада показују да ће се морати напустити чврсто укоревено схватање да босански патарени нису имали земљишне поседе. »Крстјани« и чланови хијерхије су као појединци несумњиво имали »баптинске«. Подаци дефтера говоре и о земљама које су имале и заједнице босанских крстјана. Од даљих закључака се морамо уздржати док одломци дефтера не буду in extenso објављени, што је T. Okic наговестио. Пада у очи да папа Пије II као мотив због кога је краљ Томаш почео прогон јеретика наводи и његову »аватија«, и да је наредио да крстјани који се не покрсте напусте земљу substantia relicta. Уп.: J. Матасовић, *Три хуманиста* 247. И дарови које је краљ Томаш давао франџевцима у земљи и кметовима могу се разумети само ако се тако поступало и са босанском црквом. Уосталом, изводи из дефтера, поред података о одузимању земље крстјанима, уп. нац. 78, садрже и податак о земљи коју је краљ даровао неком крстјанину. T. Okic 128.

праву пустињу у околини богатој споменицима средњовековне уметности. Ипак се говорило и говори се о »богумилској уметности«, мишлећи при томе на »стећке«, камене надгробне споменике раширене у Босни.⁶⁵ Истраживања су, међутим, показала да ови грубо исклесани и често врло велики споменици нису ограничени на територију Босне, а да су још мање у вези са »вером босанском«. Под стећцима леже, како нам сами натписи са ових споменика сведоче, и многи православци, а исто тако, у то не треба сумњати, и католици.⁶⁶ Подизање оваквих надгробних споменика се вероватно надовезује на старе паганске обичаје и њихова бројност на босанском тлу се може објаснити баш чињеницом да је то подручје изван стварног црквеног утицаја. »Стећци« су бујали на босанском земљишту из оних истих разлога из којих су се несметано развијали помало чудни брачни односи Босанаца. Прилично грубе и помало примитивне ликовне представе резане на »стећцима« имају, према досадашњим резултатима специјалних истраживања, три главна извора инспирације: касноантичке надгробне споменике и њихове паганске симболичке представе, савремену декоративну уметност касног средњег века и богумилску симболику. Овај последњи елемент је најмање заступљен и најтеже доказив.⁶⁷

Развој босанске државе је и у XV веку био неповољан по босанску цркву, тако да је довео до њенога слома. Крајем XIV и почетком XV века је опала снага краљевске власти и босанска држава се распала на неколико кнежевина појединих обласних господара. Јединство државе је још увек симболички заступала круна босанског краљевства и сабор босанског племства, али практично је Босна деловала јединствено само у оној мери у којој су се обласни господари покоравали краљу. Од почетка XV века босански краљ није имао никакве стварне власти на територијама обласних господара. Тиме је нестао јединствени политички оквир у коме је деловала босанска црква. Границе области појединих господара нису, наравно, представљале никакву препреку за деловање »крстијана«, они су били изнад свих политичких заједница и сукоба. Ситуација у почетку XV века, када је Босна морала да се годинама одупире походима краља Жигмунда Луксембуршког, чак је била повољна за босанску цркву. У свађама између немоћних краљева и великаша она је била арбитар у пуној мери, а за једно време су се опет босански политички интереси поклопили са интересима босанске црк-

⁶⁵ Литература о стећцима је постала тешко прегледна, па наводим само ошта дела у којима се налазе подаци о некрополама и појединачним стећцима и расправе о појединим проблемима: Š. Bešlić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971; Isti, *Stećci — Kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982; M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima — Ornamental motifs on Tombstones from Medieval Bosnia and Surrounding Regions*, Sarajevo 1965 (паралелни текст на енглеском); N. Miletić, *Stećci*, Beograd—Zagreb 1982.

⁶⁶ Стећци су на погрешан начин повезивани са црквом босанском и њеним дуализмом, па су закључци о стећцима употребљавани да се оспори дуалистички карактер босанске цркве. Литература ове врсте није ничим унапредила студије ни стећка ни цркве босанске и једва вреди да се бележи.

⁶⁷ После Соловјева на томе је нарочито insistирао G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik I*, Wiesbaden 1970.

ве. Али то је нутак величине срећују оди почињу огос се сада наш став према погледу. Та захватала је франевачки заузели чвр политичких тишу. Због офанзива пском Босно падним и с несумњиво политичких не, његова под власт к одлучни ка нића (1392) лимља, обу биле у саст бројни и ог своје после наследника а исто тако колебања нској пркви, утицаја, је робака Сте На тер нису игра крајем XIV говом власт обласних п оквирима и посредни тупајући у солутне не да се спос

⁶⁸ О по Вукчић Коса 21(1974) 5—1 XV века, Saraj

ве. Али то је трајало веома кратко и значило, у ствари, последњи тренутак величине босанске цркве. Већ у другој деценији тога века се сребрују односи са Угарском, у земљу проваљују Турци, а у исто време почињу огорчене унутрашње борбе обласних господара. Крстјани су се сада нашли под влашћу разних господара, који нису имали једнак став према цркви, и чије територије нису биле хомогене у верском погледу. Територија која је остала под непосредном влашћу краљева захватала је централни део босанске државе и имала је највећи део фрањевачких манастира и градских насеља. Фрањевци су у XV веку заузели чврсте позиције на краљевском двору и краљеви се због својих политичких веза и турске опасности све изразитије католички оријентишу. Због тога није нимало неочекивано што управо овде почиње офанзива против јеретичке цркве. Најснажнија је, упоредо са »краљевском Босном«, била земља херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића у западним и северозападним деловима босанске државе. Моћни херцег је несумњиво био верник босанске цркве, али спреман да се из својих политичких интереса крсти и постане католик. Кад је умро 1416. године, његова област је изгубила некадашњи значај, један део је дошао под власт краља, а његови наследници Бураб и Петар Војсалић су били одлучни католици и противници јеретика. Земље Косача, Сандаља Хрватинића (1392—1435) и Стефана Вукчића (1435—1466), од Цетине до Полимља, обухватале су добар део православних земаља које су некада биле у саставу српске државе. Босански крстјани су овде били малобројни и ограничени на поједине мале оазе, али су ипак, баш ту, нашли своје последње упориште. Земље кнеза Павла Раденовића и његових наследника у источној Босни имале су и познате »domus pataragogum«, а исто тако и по један фрањевачки и православни манастир. И поред колебања неких чланова, ова породица је остала до краја одана босанској цркви, али од средине XV века није имала знатнијег политичког утицаја, јер су последњи Павловићи потпуно у сенци свога моћног рођака Стефана Вукчића.⁶⁸

На територијама појединих обласних господара »крстјани« више нису играли онако значајну улогу као у читавој босанској држави крајем XIV и почетком XV века. Положај арбитра међу кнезом и његовом властелом ту није значајно много, из простог разлога што је власт обласних господара била јака и што изграђивање сталешких односа у оквирима обласних кнежевина није било ни на помолу. Улогу јемаца и посредника у споровима су патарсени, додуше, задржали, али су, иступајући у служби појединих господара, постепено губили врдину апсолутне непристрасности. Развој босанске државе после 1420. показује да се способност босанске цркве да делује на политику Босне увелико

⁶⁸ О политичком развоју Босне осим мога рада у пап. I, уп.: С. Бирковић, *Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964; Исти, *Русанка Јосифова*, Историјски часопис 21(1974) 5—17 (у овој књизи 306—317); Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV veka*, Sarajevo 1981.

смањила. Тиме је уједно и судбина »крстјана« дошла у руке световних господара и постала зависна од развоја политичке ситуације.

Црквено питање у Босни се заоштрава око средине XV века у вези са доласком Стефана Томаша на босански престо крајем 1443. Непризнанаван у самој земљи где су се као противници јавили његов брат Радивој и моћни Стефан Вукчић Косача, несигуран у Угарској где је уз се имао само странку Јована Хуњадија, овај претпоследњи босански краљ је тражио ослонаца код Венеције и Папске столице. Убрзо по доласку на власт јавно се декларисао као католик, тако да је чак, сасвим нетачно, хваљен као први католик међу босанским краљевима.⁶⁹ Ипак се није осећао способан да нешто отворено и одлучно предузме против јеретика. Чинио је јавна поклоњења члановима босанске црквене хијерархије и правдао се, кад су му фрањевци због тога ускратили свете тајне, да то чини из учтивости и да не може друкчије, јер би због бројности и снаге јеретика изгубио краљевство.⁷⁰ То, наравно, није значило да су га »крстјани« могли збацити с престола, већ да би тиме стекао нове противнике међу властелом. Папа Евгеније IV је после истраге усвојио краљева извињења, али је зато, заједно са фрањевцима, вршио притисак на њега да започне са прогањањем »манихеја«. ⁷¹ Одлучну акцију је краљ одлагао још неко време, али је зато свим снагама помагао рад на ширењу католичанства у својој држави. Пружао је материјалну помоћ фрањевцима, давао им чак земље и кметове. У манастирима је било, по једном савременом извештају, »небројено« коња којима су се фратри служили кад је требало делити становништву сакраменте. Хварски бискуп Тома Томазини, најактивнији католички прелат у Босни кроз читав низ година, је писао, вероватно претерујући: »ubi fratres sunt evanescunt haeretici, sicut cera a facie igni«. ⁷² У Босни је подигнут и извештан број католичких цркава, а краљев пример је деловао и на великаше који су почели прелазити у католичку веру.⁷³ Читав развој у томе правцу и краљско учвршћивање на власти омогућили су му да у једном тренутку, вероватно око средине XV века, ступи у отворену борбу с босанском црквом и започне са насилним крштавањем.⁷⁴

⁶⁹ Католик је, међу осталима, био и његов непосредни претходник краљ Твртко II. По једном писму, објављеном још у XVIII веку, Martène-Durand, *Veterum scriptorum... altissima collectio* 1591—2, на које је скренуо пажњу J. Matasović, *Tri humanista* 251, би се већ овај краљ преко свога посланика одрекао јереси у име читаве своје државе. Одломак који је Матасовић саопштио није, међутим, довољан да се верификује датум, сумњив због тога што је краљ и раније био католик. У сваком случају, та евентуална абјурација је остала без последица.

⁷⁰ Вп. Rački, *Bogomili* 456—458.

⁷¹ L. Thallöczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München—Leipzig 1914, 411.

⁷² E. Fernendžin, *Acta Bosnae* 465.

⁷³ Око средине XV века су скоро сви обласни господари били католици или се бар тако формално приказивали у Риму. То их, међутим, није обавезивало да осуђују и прогоне босанску цркву.

⁷⁴ Енергична краљева борба с јеретикима пада у период 1459—1461. Папска столица је, међутим, већ 1449. претила екскомуникацијом.

Босански краљ Стефан Радивојичић је једино напустио католичку веру. И овај моћни краљ папе Евгенија ангажовао у почетком 1443. одбијао да дошао у општој католичкој вери, остао и до краја католичке вере, и, у време је неважио код папе, усубује да се вођење »кучуље па херцеговине« имао неку папу Фочи, где је турског освајача подручју јавно дања босански између православних носило папу који не дозвољава због тога последњим ма православних лешевског Далина херцеговине.

Херцеговине, ни по својој снагом нима краља да је краљ цела.⁷⁵ Иначе терима је овај ма» неку земљу против босанског краља 1461. од стране

⁷⁵ О овоме види 110—111. О овоме види 215—218.

⁷⁶ Matasović, *op. cit.* 247.

⁷⁷ T. Okun, *Südostforschung*

Босански патарени и њихова хијерархија су се тада могли ослонити једино на краљевог противника херцега Стефана Вукчића Косачу. И овај моћни обласни господар је, међутим, за време понтификата папе Евгенија IV примљен у милост Свете столице. Он се, додуше, није ангажовао у борби против босанске јереси, тако да је хварски бискуп почетком 1449. добио овлашћење да га екскомуницира уколико буде одбијао да своје поданике преведе у католичку веру. Још једном је дошао у опасност од екскомуникације када је 1451. заратио против католичког Дубровника. У везама са Римом и његовим легатима је остао и доцније. У току 1454. тражио је од напуљског краља Алфонса католичке монахе да би поучили и учврстили становништво у правој вери, и, упоредо с тим, подигао православну цркву у Горажду. У то време је некако и слао дарове православном манастиру на Синају и важио код цариградског патријарха као православнац одскора који се не усуђује да се покаже јавно у страху од властеле, и који помаже превођење «кудугера» у православље.⁷⁵ Опажа се и иначе да је православље на херцеговој територији постизало успехе. У Горажду, где је 1441. имао неку ингерснцију Гојсан гост, дигнута је православна црква; у Фочи, где је недалеко гроб једнога «госта», налазе се убрзо после турског освајања земље православне митрополије; 1442. се у граничном подручју јавља нова православна Лимска епископија. У данима распања босанске цркве је дошло и до конкурентске борбе за вернике између православне и католичке цркве. Иван Капистран је 1455. преносно папи жалбе босанских фрањеваца на православног митрополита који не дозвољава да се јеретици преобраћају у католичанство, тако да због тога многи остају *extra fidei*, јер неће да примс православље. И у последњим данима би, дакле, «крстјани» остали у непријатељству према православљу. Код хијерархије се то није осећало, митрополита милешевског Давида и патаренског Радина госта срћемо заједно у околини херцега Стефана. Он их чак подједнако зове својим редовницима.

Херцег Стефан се, како видимо, ни по својој верској опредељености, ни по своме положају у босанској политици, није могао ангажовати свом снагом да спасе и узме у заштиту патарене кад су се пред прогонима краља Томаша склањали у његову земљу. До Рима је стигао глас да је краљ покристио 2000 патарена, а да се њих 40 склонило код херцега.⁷⁶ Иначе је акција краља Томаша слабо позната. У турским дефтерима је остало забележено да је «проклети краљ» одузео «крстјанима» неку земљу и дао је селацима.⁷⁷ Из последње фазе краљеве борбе против босанске цркве позната је и епизода са три патарена, послата 1461. од стране краља у Рим. Тамо је кардинал Торквемада у једном

⁷⁵ О писму патријарха Генација уп.: Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка црква*, 110—111. О верском држању Стефана Вукчића у мојој књизи *Херцег Стефан Вукчић*, 215—218.

⁷⁶ Matasović, *Tri humanista o patarenima*, *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta* 1(1930) 247.

⁷⁷ T. Okić *Les Kristians (Bogumiles Parfaits) de Bosnie d'après les documents turcs inédits*, *Südostforschungen* 19(1960) 128.

посебном спису побио заблуде босанских патарена формулисане у 50 тачака, и три патарена су примила католичку веру. Један се, међутим, покајао и у повратку пребеглао херцегу Стефану. Акција покрштавања се, дакле, није задржала само на верницима, већ је захватила и крстјане. Пошто су нам позната само имена »крстјана« послатих у Рим, а не и њихова достојанства, остало би нејасно каква је била судбина босанске хијерархије да нам не помаже један до сада неискоришћен извор. Модрушки бискуп Никола, који је боравио у Босни у данима њене пропасти, каже у једној аутобиографској белешци да су »херезијарски«, прекрштени против своје воље, навели султана да нападне Босну.⁷⁸ Бискуп Никола је у два маха боравио у Босни и у судбоносним данима је био у краљској околини, тако да се у његову обавештеност не може сумњати.

Босанска црква је, према томе, била разбијена још пре турског освајања. Перасположење силом преобраћене хијерархије и упорност малобројних верника нису могли више ништа променити. Турску власт су дочекали сасвим незнатни остаци босанских патарена. Међу иначе скромним подацима турских пописа о босанским крстјанима, несразмерно већи део отпада на спомен њихових трагова, него на вести о живим људима.

Слом босанске цркве, до кога је дошло најкасније крајем владе краља Томаша или у почетку владе његовог сина Стефана Томашевића (1461), значио је у исто време тријумф католичанства у Босни. Последњи краљ је могао затражити остварења плана, замишљеног још у време Томаша, о довођењу католичких бискупа у Босну и стварању бискупства. Али, као што је познато, све је било прекасно: почетком лета 1463. султан Мехмед II је освојио Босну.

Бројници су, вероватно, били преостали припадници цркве босанске који су нашли уточишта у земљи херцега од светог Саве. Ту нису били изложени прогонима, иако је од 1461. херцег Стефан стално у добрим односима са краљем и у живим везама са Папском столицом, и ту су од турске власти остали поштеђени још две године. Када се у марту 1466. Радин гост обратио Венецији с молбом за *salvus conductus* за 50—60 лица *ex suis legis et secte sue*, тражио је, по свој прилици, да заштити и сачуна све што је остало од босанске цркве.

Слом босанске цркве још уочи пада босанске државе објашњава у великој мери загонетно ћутање доцнијих извора о босанским патаренима. За путописце, доцније историчаре, па чак и фрањевце који раде у Босни, у XVI веку постоје, поред Турака, само католички и православни хришћани. Вести о остацима патарена су веома ретке и односе се

⁷⁸ G. Mercati, *Note varie sopra Niccolò Modrušense, Opere minori IV*, Studi e testi 79, Città del Vaticano 1937, 218. У новије време С. Џаја је утврдио да су извештаји бискупа Николе уплетени у казивање папе Пија II: S. M. Džaja, *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463—1804*, München 1984, 230—231 (= *Konfessionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463—1804*, Sarajevo 1992).

на мале заједнице далеко од не...

Исламизација са другим бајонезима је до пркве су мале су суните м покрштавање у и у односу на специфична тва живеће имао свештене снаге којом силом собом...

То нас до средњовековно није била на што се верује бебивала јед великаша да се већ спољнак. У самој против снаж зованог шлем лике европске У својој кул дато да у по Западу за ско која су брзо

Објављено 7—34. Студија *Kirche* прочитан одржаном марту 1992. у Академији наука и лествице Lincei, А

на мале заједнице (у оквиру других цркава) чије је веровање већ веома далеко од некадашњег патаренског учења.

Исламизовање Босне, у даљско већем степену но што је био случај са другим балканским земљама под турском влашћу, с оправданим разлозима је доведено у везу са босанским патаренима. Сами чланови цркве су мало могли допринети процесу исламизације. Прс свега, били су сувише малобројни, а затим, уколико су и одбацили насилно покрштавање уочи пада Босне, остајали су упорни у својим веровањима и у односу на ислам. Исламизацији Босне је у ствари прокрчила путеве специфична верска ситуација, околност да су бројне масе становништва живеље изван сваке цркве. Свет који није одлазио у цркве, није имао свептенства, сакрамената и обреда није могао имати ни отпорне снаге којом би се супротставио вери освајача, чије је прихватање доносило собом и значајна прсимућства у друштву и држави.

То нас доводи до питања о улози босанских патарена у историји средњовековне Босне. Из свега што је раније изнето види се да она није била нарочито значајна, у сваком случају била је далеко мања но што се верује. Током XIII века је црква, удружена са шемством, обезбеђивала јединство у отпору према покушајима угарских краљева и великаша да непосредно потчине Босну својој власти. У XIV и XV веку се већ спољна политика Босне развијала без икаквог утицаја «крстјана». У самој земљи је властела дуго у цркви босанској имала подршку против снажне владалачке власти. Међутим, пут до сталепки организованог племства које је ограпичавало краљевску власт претиле су толике европске монархије у којима није било никакве јеретичке цркве. У својој културној мисији били су босански патарени, којима је било дато да у повољним условима надживе своје истовернике на Истоку и Западу за скоро пуна два века, исто онако јалови као и њихова сабраћа, која су брзо страдала у ватри прогона.

Објављено у Гласнику Одјељења друштвених наука ЦАНУ, књ. 9, Подгорица 1995, 7—34. Студија се ослања на један рани рад аутора који је под насловом *Die Bosnische Kirche* прочитан на *Convegno internazionale sul tema: L'Oriente Cristiano nella storia della civiltà*, одржаном марта—априла 1963 у Риму и Фиренци и објављен у издању *Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegni 361, Quaderno 62, Roma 1964, 547—575.*